

HEKİM HAYREDDİN'İN HULÂSA ESERİ

BERNA ARDA*

Osmanlı-Türk tıbbında hulâsa adıyla yazılmış tıbbî ve cerrahî eserler bilinmektedir. Hekim Bereket ve Cerrah Mesud'un Hulâsaları ilk akla gelenlerdir. Bunların bir örneği de Hekim Hayreddin (15. yüzyıl) tarafından yazılan Hulâsa eserdir. Bu eserin yakın zamana kadar tek nüshasının Bursa Ulucami Kitaplığı'nda olduğu sanılıyordu. Bu yazıda Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde bulunan öteki nüshası tanıtılacaktır.

Türkiye kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu'nda Hayreddin bin Bayezid bin Sahî'nin *Hulâsatü't-Tıbb* adlı eserinin Ulu Cami 2601 ile kayıtlı bulunan nüshası tanıtılmıştır. Bu nüsha güzel ta'lik yazı ile yazılmış olup boyutları 14x5/20 (15x7.6) cm. dir. Ali bin Süleyman tarafından 1550 (957 H.) tarihinde yazılmıştır.¹

Şehsuvaroğlu da Ulu Cami kitapları arasında bulunan bu Hulâsa'nın bilinen tek nüsha olduğunu söylemekte ise de, eserin başka kopyaları da bulunmaktadır ki bunlardan birisi Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde olmaktadır.²

AÜTF Deontoloji Anabilim Dalı'nda 15402/A numara ile kayıtlı bulunan *Hulâsatü't-Tıbb* Ebibekr Sofyavî tarafından 1677 (1088 H.) de Türkçe olarak nesihle yazılmıştır. Nüshanın boyutları 28x19.5/ 17x11 cm.dir. Her sayfa 21 satırdan oluşmaktadır. Bab başlıkları kırmızı mürekkeble belirtilmiştir. Aharlı ve filigranlı abadî kağıdın kullanıldığı kitap, çeharkûşe ebru ciltlidir. Cilt içi mukavva zerefşan kağıtla kaplı ve miklablıdır. Oldukça yıpranmış olan bu nüsha bir mecmua biçimindedir. Hulâsa bu mecmuanın ilk 109 sayfasını oluşturmaktadır.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Ekmelettin İhsanoğlu, *Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu*, s. 223, İstanbul 1984.

² İter Uzel, *İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi*, (doktora tezi: 26), İstanbul 1979, s. 2-4. 82.

Aynı cildin 110a-115b sayfaları arasında Hibetullah bin Said bin İbrahim'in *Macun-u Ber Şaisa'sı*, 120a-225b sayfaları arasında da Paracelsus'un "*Tıbb-ı Cedid-i Kimyevî*" adıyla bir Espagarya çevirisi bulunmaktadır.³

Bilindiği gibi, yazmalarda baş ve sondaki sayfalar bibliyografik açıdan önem taşırlar. Baş sayfalarda esere verilen ad, onun sunulduğu kişi, yazılış nedenleri ve benzeri bilgiler bulunmaktadır. Son sayfalar ise varsa yazılış ("istinsah") tarihi, "müstensih" adını belirtmeleri açısından önemlidir (resim: 1, 2). İncelenen örneklerden biri de "temellük" kayıtlarıdır. Bu nüshada Muhammed Devliye, Muhammed Rıza Öze gibi kişilere ait kayıtlar bulunmaktadır.

Hayreddin'in *Hulâsâtü't-Tıbb* eseri dört fasıldan (kısm) oluşmaktadır. Bunlardan ilki *Tıbb-ı Nebevî*'ye ayrılmıştır.^{4,5,6}

Yazmanın bu bölümünde hadisler Hz. Ali, Hz. Ayşe gibi muhaddisler tarafından anlatılmaktadır. Bunlar daha çok beslenme, temizlik, uyku benzeri öğelerle ilgilidir; sağlığın korunmasına ve düzenli bir yaşamın sürdürülmesine yönelik olanlardır.

İkinci kısım "Umur-u Tabiiyye ve Teşrih-i 'Azâ"ya (fizyoloji ve anatomiye) ayrılmıştır. Onbeş "bab"ı (bölümü) bulunmaktadır. Bu bölümlerde aşağıdaki konular incelenmektedir:

1. Bölüm: Öğeler ve mizaç, 4b.
2. Bölüm: Humorlar ("ahlat"), 5a,
3. Bölüm: Organ fonksiyonları, 5a,
4. Bölüm: Potansiyel güçler ("kuvvalar"), 5b,

³ Adivar, bizde 18. yüzyılda Paracelsus çevirilerinin moda olduğunu belirürken; Salih bin Nasrullah'ın, Ömer Şifai'nin, Gevrekzade Hafız Hasan Efendi'nin yazdıklarını da değerlendirmektedir. Ayrıca "spagyria" teriminin de Paracelsus tarafından kimya alanına ayrılmak üzere Yunanca "sopan" (koparmak, ayırmak) ve "agirin" (birleştirmek) sözcüklerinden uydurulmuş olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, geliştirilmiş 4. baskı (haz. A. Kazancıgil, S. Tekeli) Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 50, 123, 132, 162, 211.

⁴ Bilindiği gibi tıbb-ı nebevî İslâm tıbbının kaynaklarından birisi olarak gösterilmekte ve temelini Hz. Muhammed'in sağlıkla ve hastalıkla ilgili hadisleri oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hüseyin Remzi, *Tıbb-ı Nebevî Hz. Muhammed ve Tabâbet*, İstanbul 1928.

⁵ Mehmed Fahri, *Tıbb-ı Nebevî'den Bir Hediye. Tebâbet ve Hıfzıssıhhat*, Mahmudbey Matbaası, İstanbul 1911.

⁶ Opitz, K., *Kuran'da Tabâbet*, çev: F. N. Uzluk, AÜTF Yayını, sayı 240, Ankara 1971.

5. Bölüm: Öteki organlar (uzuvların bakisi), 6a,
6. Bölüm: Ruhlar ("ervah") (animal, vegetatif..), 6a,
7. Bölüm: Anatomi ("teşrih"), 6b,
8. Bölüm: Kaslar ("adale"), 6b,
9. Bölüm: Damarlar, 7a,
10. Bölüm: Beyin ve gözler, 7a,
11. Bölüm: Akciğer ve kalb ("öykenek ve yürek"), 7b,
12. Bölüm: Mide ve bağırsaklar, 7b,
13. Bölüm: Karaciğer ("bağır"), 8a,
14. Bölüm: Böbrek ve mesane ("bögrek ve kavkı"), 8b,
15. Bölüm: Sağlık ve hastalık ("sayrılık"), 8b.

Üçüncü Kısım: "Tıbbın ilmîsi"ne (tıp kuramına, teorisine) ayrılmış bulunan bu kısımda da onbeş bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerde ele alınan konular şunlardır:

1. Bölüm: Hastalık tabloları (nozografi) ve semptomatoloji ("hastalık nicedir, herbirinin nişanı nedir?"), 10a,
2. Bölüm: Ödemli hastalıklar ("imtiladan olan h."), 10a,
3. Bölüm: Ödemli hastalıklar, 11a,
4. Bölüm: Komplikasyonlar ("ihtilâtlar"), 11a,
5. Bölüm: İyileşme belirtileri ("eyi alâmetler"), 11b,
6. Bölüm: İyileşme belirtileri, 11b,
7. Bölüm: Kötü prognoz ("yaramaz alâmetler"), 11b,
8. Bölüm: Sağlıklı insanın diyeti, 12a,
9. Bölüm: Sağlıklı insanın uyku düzeni, 15b,
10. Bölüm: Banyo düzeni, 16a,
11. Bölüm: Tütün (?) içme ("otu nice içerler"), 16a,
12. Bölüm: Yürüyüş, 16a,
13. Bölüm: Cinsel birleşme ("cimâ"), 19a,
14. Bölüm: Kusma, 21a,
15. Bölüm: Kan alma teknikleri, 22a,

Dördüncü Kısım: İncelediğimiz yazma eserin en uzun bölümü olan bu fazıl, 46 alt bölümden oluşmaktadır. Yazar önsözünde bu kısmı "tubbın amelisi"ne (uygulanmasına, pratik yönlerine) ayırdığını belirtmektedir.

1. Bölüm: "Hissi sersan" (karasıtıs), 23b,
2. Bölüm: "Soğuk sersan" (yaşrıñın), 24b,
3. Bölüm: Sar'a (epilepsi), 25a,
4. Bölüm: Obsesif kompulsif h. ("sebat-ı sihri ve sihri sebatı beyan eder"), 25b,
5. Bölüm: "Cünun" türleri (akıl hastalıkları), 25b,
6. Bölüm: Melankoli, ("malihulya beyan eder"), 26a,
7. Bölüm: Karabasan ("kabus beyanındadır"), 26b,
8. Bölüm: Sar'a, 26b,
9. Bölüm: Beyin kanaması ("sekte beyan eder"), 27b,
10. Bölüm: Uyuşukluk (torpör), 27b,
11. Bölüm: Tremor ("ra'şe"), 28a,
12. Bölüm: Paralizi ("felci beyan eder"), 28b,
13. Bölüm: Fasial paralizi ("lükuh beyanındadır"), 29a,
14. Bölüm: Spastik hastalıklar ("teşennüc"), 29a,
15. Bölüm: Reaktif psikoz ("aşk-ı sevda"), 29b,
16. Bölüm: Göz ağrısı, 29b,
17. Bölüm: Kulak ağrısı, 33a,
18. Bölüm: Burun ağrısı, 33b,
19. Bölüm: Ağız, dil ve diş ağrısı, 34a,
20. Bölüm: Farenjit, larenjit ("zebha ve hunnak"), 34b,
21. Bölüm: Nezle ("zükam"), 35b,
22. Bölüm: Plörezi ve pnömoni ("zatülcenp, zatürre"), 36a,
23. Bölüm: Öksürük ve nefes darlığı ("zykü'n-nefes"), 36b,
24. Bölüm: "Hafakan" (angor), 38b,
25. Bölüm: Mide hastalıkları, 40b,
26. Bölüm: Diyare ("ishalin envai"), 42b,
27. Bölüm: Kolik ağrısı ("kulunç envai"), 44a,

28. Bölüm: Prolapsus ani ("huruc-i makadi") ve hemoroid ("bevasır"), 45a,
29. Bölüm: Bağır ağrısı (viseral kolik), 45b,
30. Bölüm: Dalak hastalıkları, 46a,
31. Bölüm: Sarılık (tıkanma ikteri), 46a,
32. Bölüm: Kemik hastalıkları ("istiska envai"), 46b,
33. Bölüm: Böbrek ve mesane ("kavkı") hastalıkları 48a,
34. Bölüm: Penis ve testis h. ("zekerin ve hayanın renci"), 48b,
35. Bölüm: Kadın hastalıkları ("avretlerin ahvali"), 49a,
36. Bölüm: Eklem ağrıları ve gut ("veca-ı mefasıl, nikris"), 49b,
37. Bölüm: Elefantiyasız ("daü'l-fil"), 50a,
38. Bölüm: Ateşli hastalıklar ("humma envai"), 50a,
39. Bölüm: Döküntülü ve salgın hastalıklar, 52a,
40. Bölüm: Şişler ve cerahatler, 52b,
41. Bölüm: Uyuz ve kicik (kaşıntular), 52b,
42. Bölüm: Yanıklar ("kömür ve od yanığı"), 53a,
43. Bölüm: "Sekel ve buhutları beyan eder", 53a,
44. Bölüm: Yaralanmalar ("sınugun ve zahmin beyanı"), 53,
45. Bölüm: Elefantiyazis, filaryazis ("daü'l-hayye"), 54a,
46. Bölüm: Zehir ve panzehirler ("ağular ve tiryak"), 54b-55b,

SONUÇ:

Bu makalede tanıtılan Hekim Hayreddin'in *Hulâsatü't-Tıbb* adlı eseri, tıbbın evriminde çağlar boyunca geçerliliğini korumuş olan *humoral patoloji*'nin ışığında yazılmıştır. Sözü edilen hastalık kuramının temelini oluşturan "dört öge" anlayışı, eserin ikinci kısmında ayrıntularıyla yer almaktadır.

Bilindiği gibi, bu kuramın temelinde insanı "evrenin bir modeli" olarak tasarımıyan yaklaşım bulunmaktadır. Buna göre *makrokozmos*'un barındırdığı ateş, hava, su ve toprak öğelerinin *mikrokozmos* olan insandaki karşılığı dört *suyuk* (hılt)'dır; yani kan, balgam, kara safra ve sarı safra. Alınan besinler insan bedeninde bu dört ana maddeye dönüşmektedir. *Sağlık*, sözü

geçen bu dört öge arasındaki denge durumu olarak tanımlanmıştır.^{7,8} Buna karşılık, ögeler arasındaki dengenin bozulması hastalıkları ortaya çıkarmaktadır. Tedavi yaklaşımları da böyle bir patoloji kuramının ışığında biçimlenirken, bozulmuş dengenin yeniden kurulması gözetilmektedir. Birçok kez; kan almak, lāvman yapmak, kusturucu ya da idrar söktürücü kullanmak gibi "boşaltıcı" yönetime ağırlıklı yer verilmiştir. Eskiye ilişkin tıp uygulamalarında sıkça rastlanan dağlama, vantuz çekme gibi yöntemlerle de, hastalık etkenlerinin bedene daha az zarar verecek bölgelerine aktarıldığı düşünülmüştür.

İncelediğimiz yazma eserde Galenik görüşlerin yer aldığı, *ruh-u nefsanî*, *ruh-u hayvanî*, *ruh-u tabii'nin* az çok materyalist denebilecek bir yaklaşımla değerlendirildiği (2. fasıl, 6. bab) görülmektedir. Çünkü bu "ruh"lar besinlerden ayrılan (pişen) seyreltik (latif) maddeler gibi, örneğin uçucu sıvı ya da gaz gibi düşünülmüştür. Lokman ruhu (eter), sirke ruhu (asetik asit), nişadır ruhu (amonyak) gibi sözcüklere yansıyan kavram budur. İbn Sînâ paradigmasının çıkış noktasını oluşturduğu *Hulâsati't - Tıbb*, bazı benzerleri gibi, deneyici tıbbın katettiği aşamaları göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Yazarı hakkında biyografik bilgi bulamadığımız bu eser, kendi içinde tutarlılık gösterir ve Eski Mısır tıbbından beri alışlagelen bir sistemleştirme kaygısıyla yazılmıştır. Kısımlar incelendiğinde önce baş hastalıkları (göz, ağız, burun), ardından göğüs ve karnın bölgelerinin ve sonra öteki organ sistemlerinin ele alınmış olduğu görülmektedir. Anatomi, fizyoloji ve patoloji hakkındaki giriş bölümlerinden sonra dönemin nozografisi tedavi yöntemleriyle birlikte verilmiştir. Kitap sadece bir akrabadin (farmakope) olarak da düşünülemez. İlaçlar ayrıntılı açıklamalar olmaksızın hastalıklar anlatılırken zikredilmiştir.

Türk tıp tarihi için önemli olabilecek bu eserin "Müntehab-ı Şifâ" gibi tam metin halinde hazırlanmasının yararlı olacağını vurgulamalıyız.⁹ Aslında yalnızca özgün bir tıp kaynağı tanımını hedefleyen bu çalışmamız tıp tarihi bilgisine dolaylı yoldan katkıda bulunabilecek bir bibliyografya araştırması olarak değerlendirilmelidir.

⁷ Robinson, V., *The Story of Medicine*, The New Home Library, pp. 49, 53-60, New York 1943.

⁸ Singer, C., *A Short History of Medicine*, Oxford, pp. 15-16, 26, 30-35, 1944.

⁹ Bkz., Hacı Paşa, *Müntehab-ı Şifâ*, Hz. Z. Özler, TDK Yayınları, Ankara 1991.

Kesin yazılış tarihi¹⁰ saptanamamış bulunan ve bu yazı hazırlanırken Bursa Kütüphanesi'nde envanter çalışması yapıldığı için bugün mevcut iki nüshadan ancak birisi hakkında tanıtıcı bilgi verebildiğimiz bu eser konusunda araştırmanın sürdürülmesi gerektiği açıktır. Bu arada belki başka nüshalar da ortaya çıkabileceği gibi, karşılaştırmalı çalışmalarla verimli sonuçlara ulaşılabilecektir.

Summary

In Ottoman-Turkish medicine, there were some medical and surgical manuscripts which are known as "Hulasa" (summary). One of them was written by "Physician Hayrettin." There is no biographic knowledge about the author, though it is estimated that he would live in 15th century. A copy of this manuscript is in the Library of Medical History Department of Ankara University's Medical School. In this article, this manuscript is analysed.

According to a back-note, the book was copying by Ebubekr Sofyavi in 1677. The manuscript has four chapters. The first of them is related with "tıbb-i nebevî" (prophet's medicine). Here, especially the saigns of prophet Muhammed related with cleanliness and dietary measures, showing the ways of being healthy and protecting the health are covered in this chapter.

The second chapter contains fifteen sections devoted to anatomy and physiology. These sections cover some topics such as muscles, veins, stomach and intestines, kidney and bladder...

The theory of medicine is the subject of the third chapter. The signs of recovery and poor prognosis, the methods of blood letting... etc. are in the fifteen sections of this chapter.

¹⁰ Eserin girişinde adı geçen "Emir Mahmud Bey"i araştırırken kitabın yazıldığı tarihten(?) önceki dönemlerde yaşamış Mahmud Beyleri belirledik (Kara Timurtaşoğlu Mahmud Bey (?-1307 ?), Yunus Beyzade Hamidoğlu Mahmud Bey (14. yüzyılın ilk yılları), Yavlak Arslan'ın oğlu Mahmud Bey (13. yüzyıl sonları), Mentешеoğlu Mahmud Bey (14. yüzyıl sonları). Ancak bunların hiçbirisi için de Uzunçarşılı bu adı aynı biçimde kullanmamıştı. Bu nedenle eserin ithaf edilmiş olduğu Emir Mahmud Bey'in bunlardan birisi olup olmadığı tartışmalıdır. Bundan daha önceleri Anadolu Selçuklularının ilk beylikler dönemindeki İnal (Yinal) Oğulları Beyliği'nde uzun süre başta bulunan (1142-1183?) Şemsülmüluk Mahmud Bey için "Emir" unvanı kullanılmaktadır (11). Ama metnin işlek bir Türkçe ile yazılmış olması, onun bu döneme, bu açıdan pek uygun olmadığını düşündürmektedir (bkz. 10, 11).

Uzunçarşılı İ.H., *Osmanlı Tarihi.*, cilt. 1, s. 45-53, 82, 263, TTK Basımevi, Ankara 1982.

Sevim, A.- Yücel, Y., *Türkiye Tarihi*, cilt 1, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 162-163.

The last chapter which contains 46 sections is the longest one of the manuscript. Some topics covered by this sections are the kinds of psychiatric diseases, paralysis, pneumonia, jaundice....

As it is common nearly for all manuscripts of the time, the humoral pathology hypothesis has an important role and a central position in explanation and treatment of the diseases.

بخالی تفتی
محمد الدرویشی

در کتاب...
سازنده...
بر روی...
تجدید...
تجدید...

الفب • در باره اسبوس •
مفردات مع بولیات

فناویج طب

استحبابه
الاصحاب
الطبیعی
الطبیعی
الطبیعی

کتاب خلاصه الطب
تالیف
حیدر علی خان

حدود کتب

الاصحاب
الطبیعی
الطبیعی
الطبیعی
الطبیعی

فصل در بیان
و هو روح الطمانه المارة الغریز و هو
یوحی استقامه الاطراف العظام غیرا ان
و ذلك یوحی استقامه العظام علی ان خلاط
و ذلك یوحی استقامه العظام علی ان خلاط

اعضای برشته دور و در
اولی که روح حیوانی بنسبت اول بود که در تمام اعضا
الکلیه یعنی در تمام روح نفسانیک و خواص عشرتک و حرکت
وان تمامه یعنی اندک و او حیوانی یعنی روح نباتی و حیوانی
و مع اعضا که میاید مجموع اغلاطی او اجزا بدنی او بود
او که در روح حیوانی حاید آن اندک فصلی از روح

شما به
بسیار فاضل •
عنه • صغیر • مسکن •
کثیر • ماورد •

قوله دیگر او چو
برای آنکه نفسانی اول یعنی در تمام قوا حیوانی
اول بود که روح حیوانی طبیعی که اول برده

قوله اول
قوله اول در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
دور که روح حیوانی در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
بنسبت اول بود که روح حیوانی در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
عظمتی که در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا

عند انما اول او چو
چون که گفته بودیم در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
آثار روح حیوانی در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
سکه بود که روح حیوانی در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
بود که روح حیوانی در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا
او بنسبت اول بود که روح حیوانی در تمام اعضا بنسبت اول بود که در تمام اعضا

Resim 1: Hülasatü't - Tıbb'ın zahriyyesi.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

المحمدية رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله وصحبه وسلم تسليمًا كثيرًا
 اليوم الذي اوسن جميع عماد اول بارنا اهلر بارنا صندكم علملر اتم عدوم
 صحراي وجود كوردوي وجميع مخلوقان اينجند ارمي زادي علمله منين ايروب
 وامانن و معرفه نوريله مكنتم قلوب و لغد كرتنا بنوادم خلعتين كوردوي و اول
 خراين حكمتند انار رحمتي اثار قلدي فانظر الي اثار رحمة الله كيف عجي الارض بعد وفا
 و اول قطرات رحمتند مختلف ثمراتي غيب عالمند ظهوره كوردوي استغني عاه و جد
 وفضل بعضها على بعض في الاكل بوجهديك درلونات يرانديز كينغ آدم ايجوه
 و كيمي حيوان ايجوه كيمي ضايح اولورنه اده فرج اولورنه خورجيوانه غذا اولوز
 فوسنك صوبي بن طراحي بن هوايي نر اما طبيعدي بربرلر نه بكنر من و خاصيتي
 رجي بكنر من مضرتي و صود في رجي و دركي ديون و ففوي رجن و طبعي ديون بكنر من تو
 فوسجي كم وجود كاشدن حال دليله حق تعالينك بر كننه و ارغنه شهادت ابدلر
 نظم ففوي كل شي له آينه تدل على انه فاحن اما بونيا ياني اگر چه كم امراض مختلفه به
 اسباب اعشدن لكن اوت حق سبحانه و تعال مسبب الاسباب دن يفعل الله ما يشاء و كم
 ما يري دن نباتات روي ادرت اولورسه و يتره يكي خاصيتي اشري ظاهر اولوب غيد
 اولور اكر ادرت اولورنه منعكس اولوب اصيتر صوف اولوب صوفلر اسي اولوز
 و بائنلر كوردوي و نوريله بائن اولوز فابضلر اسهال ايدن و سهاله قبض ايدن پس
 طيب كر كوركم اصل سلام اولوز رجي و اعتقاد رجي اباك اولوز اثره مؤثره ميلون

استغفار